

साङ्ख्यदर्शनम्

प्रस्तावना

अस्मिन् जगति सर्वे एव सुखं वाञ्छन्ति, दुःखस्य नाशाय च प्रवर्तन्ते। सुखं सविषयकं निर्विषयकं च भवति। स्वादुभोजनेन जायमानं सुखं सविषयकम्, तत्र भोज्यपदार्थाः विषयाः। सुषुप्तिकाले यत् सुखं जायते तत् निर्विषयकं सुखम्। न हि सुषुप्तौ कश्चिद् विषयः भासते। जाग्रत्काले बाह्याः स्थूलाः घटादयः विषयाः अनुभूयन्ते, स्वप्नकाले च मनसा निर्मिताः गृहघटादयः अनुभूयन्ते। परन्तु सुषुप्तौ बाह्यविषया इन्द्रियाणि मनश्च न सन्ति। अतः तदा आयासाभावात् जीवः सुखमनुभवति। सविषयकं सुखं हि कामः, निर्विषयकं निरतिशयं सुखं हि मोक्षः। सुखलाभार्थं च धनैश्वर्यम् अपेक्षितम्, केचन नियमाश्च अनुसर्तव्याः। धनैश्वर्यं हि अर्थपदेन उच्यते। ये नियमाः मनुष्यजीवने सुखं जनयन्ति ते एव धर्मपदेन उच्यन्ते। एवं पुरुषस्य अर्थः प्रयोजनं तावत् सुखं, तस्य सुखस्य उपायौ हि धर्मार्थौ। अतः धर्मः अर्थः कामः मोक्षः इति चत्वारः पुरुषार्थाः। एतेषु काममोक्षौ मुख्यपुरुषार्थौ, धर्मार्थौ चोपायभूतत्वात् गौणपुरुषार्थौ। प्रत्येकं पुरुषार्थानां प्रतिपादनाय शास्त्राणि प्रणीतानि। अतः मन्वादिप्रणीतं धर्मशास्त्रं, कौटिल्यादिप्रणीतम् अर्थशास्त्रं, वात्स्यायनादिप्रणीतं कामशास्त्रं लोके दृश्यन्ते। भारतीयदर्शनानि हि मोक्षप्रतिपादकानि शास्त्राणि। भारतीयदर्शनानि आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विविधानि। न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसादर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति, अतः एतानि आस्तिकदर्शनानि। एतेषु पुनः न्यायवैशेषिकयोः, सांख्ययोगयोः, पूर्वोत्तरमीमांसयोः सिद्धान्त-प्रतिपाद्य-साम्यं दृश्यते। अतः प्रत्येकयुगलं समानतन्त्रम् इत्युच्यते।

सांख्यमते दुःखस्य आत्यन्तिकी ऐकान्तिकी च निवृत्तिः मोक्षः। दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिर्नाम दुःखस्य नाशानन्तरं पुनः तस्य उत्पत्तिः न भवति, दुःखस्य ऐकान्तिकी निवृत्तिः नाम दुःखस्य नाशः अवश्यमेव भवति इति। दुःखं हि त्रिविधं आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं चेति। शरीरे वातपित्तश्लेष्माणाम् वैषम्यकारणात् रोगादीनाम् उत्पत्तिः भवति, रोगेभ्यः दुःखं जायते। कामक्रोधलोभादिकारणात् च मानसिकं दुःखं जायते। शारीरं मानसं च दुःखम् आध्यात्मिकम्, मनुष्य-पशु-स्थावरादिभ्यः जायमानं दुःखम् आधिभौतिकं, यक्ष-राक्षस-ग्रहादिकारणात् यद् दुःखं जायते तद् आधिदैविकम्। उक्तस्य दुःखत्रयस्य आत्यन्तिकी ऐकान्तिकी निवृत्तिः पान-भोजन-मणि-मन्त्रादिभिः न भवति। दुःखस्य सामयिकनाशः एतैः भवति, परन्तु पुनः कालान्तरे दुःखम् उत्पद्यते। वेदेन प्रतिपादितैः यागादिभिः अपि दुःखस्य निवृत्तिः न भवति। यागादिषु पशुवधो भवति, तेन च पापम् उत्पद्यते। यागेन यत्फलम् उत्पद्यते तस्य च नाशो भवति। स्वर्गं गतानाम् अपि पुण्यनाशे स्वर्गात् प्रच्युतिः श्रुतिषु भगवद्गीतासु च श्रूयते। यागेन च यत्फलं जायते तत् निरतिशयं न भवति, यागफलेषु अपि कानिचन

उत्कृष्टानि कानिचन निकृष्टानि। अतः लौकिकोपायैः वैदिककर्मकाण्डेन च यतो दुःखस्य एकान्ततः अत्यन्ततः नाशो न भवति। अतः प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानप्रतिपादकं सांख्यशास्त्रं पुरुषस्य दुःखनिवृत्तये समुपदिश्यते आचार्येण कपिलेन।

अस्मिन् पाठे वयम् आदौ सांख्यदर्शने आचार्यपरम्पराम् आलोचयामः। ततः सांख्यसम्मतपदार्थान् प्रमाणानि च सप्रपञ्चं अवलोकयामः। कार्यकारणविषये प्रसिद्धः सांख्यानां सिद्धान्तः सत्कार्यवादः अपि अत्र आलोचयिष्यते।

उद्देश्यानि

एतं पाठं पठित्वा भवान् अधोनिर्दिष्टान् विषयान् ज्ञास्यति –

- सांख्यदर्शनालोचनस्य आवश्यकता
- सांख्यदर्शने आचार्यपरम्परा
- सांख्यमते बन्धमोक्षौ
- सांख्यमते प्रकृतिसत्त्वे प्रमाणानि, प्रकृतिस्वरूपञ्च
- प्रकृतिस्वरूपभूतं गुणत्रयम्
- पुरुषसत्त्वे प्रमाणानि, पुरुषस्वरूपं, पुरुषबहुत्वञ्च
- सांख्यसम्मत-पञ्चविंशति-तत्त्वानि, तेषां वर्गीकरणञ्च
- सांख्याभिमतप्रमाणानि
- सत्कार्यवादः

१२.१) सांख्यपदस्य अर्थः

संख्यायते अनया इति विग्रहे सम् इत्युपसर्गपूर्वकात् व्यक्तायां वाचि विद्यमानात् चक्ष-धातोः करणे अङ्-प्रत्यये, ततः स्त्रीत्वविवक्षायां टापि संख्याशब्दो निष्पद्यते। संख्याशब्दस्य अर्थो हि सम्यग् विचारः। अमरकोशे उच्यते – “चित्ताभोगा मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा” इति, “संख्यावान् पण्डितः कविः” इति च। संख्या सम्यग् विचारः अस्ति अस्मिन् इति विग्रहं संख्याशब्दाद् अण् प्रत्यये सांख्यशब्दो निष्पद्यते। ननु सम्यग् विचारः इतरदर्शनेषु अपि सुलभः इति चेदुच्यते सांख्यशब्दोऽयं योगरूढः, शब्देनानेन सम्यग्-विचारयुक्तं कपिलप्रणीतं शास्त्रमेव बोध्यते। सम्यक् ख्यायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वम् अनया इति संख्या इति विग्रहे निष्पन्नस्य संख्याशब्दस्य सम्यग् ज्ञानम् इत्यर्थोऽपि कल्प्यते श्रीधरस्वामिप्रभृतिभिः प्राचीनाचार्यैः। अतः संख्या सम्यग् ज्ञानं, सा अस्ति यत्र तत् सांख्यम् इत्यर्थोऽपि सम्भवति। अत्र च सम्यग्ज्ञानम् इत्युक्ते प्रकृतिपुरुषविवेकः, विवेक-ख्यातिः, विवेक-बुद्धिः, सत्त्वपुरुषान्यतारख्यातिर्वा बोध्यते।

सांख्यदर्शने पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रपञ्चितानि। एवं पञ्चविंशतिसंख्यया सह सम्बन्धाद् अस्य शास्त्रस्य सांख्यम् इति नाम इति केचन आमनन्ति। महाभारते उक्तञ्च – संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते। तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्यं प्रकीर्तितम्। इति। अस्मिन् पक्षेऽपि संख्याशब्दात् अण्-प्रत्यये

सांख्यशब्दो निष्पद्यते। इतरदर्शनेषु अपि विविधसंख्यकानि तत्त्वानि प्रतिपादितानि, अतः अत्र सांख्यपदं योगरूढं कपिलप्रणीतशास्त्रस्यैव बोधकम् इति वक्तव्यम्।

१२.२) सांख्यदर्शने आचार्यपरम्परा

महर्षिः कपिलः सांख्यदर्शनस्य प्रवक्ता। कपिलः सांख्यसूत्राणि लिखितवान्। इदानीं यानि सांख्यसूत्राणि लभ्यन्ते तानि न कपिलविरचितानि इति विद्वांसो वदन्ति। कपिलप्रणीतो सूत्रग्रन्थो हि लुप्तः। सांख्यशास्त्रप्रणेतृरूपेण कपिलस्य नाम श्रुतौ, महाभारते, भागवते च लभ्यते। कपिलः तस्य शिष्याय आसुर्ये, आसुरिश्च तस्य शिष्याय पञ्चशिखाय सांख्यतत्त्वं प्रोवाच। एतेषां ग्रन्था न लभ्यन्ते। ईश्वरकृष्णविरचिता सांख्यसप्ततिः सांख्यकारिका वा इदानीं सुलभा, तत्र सांख्यमतानि कारिकाद्वारा समुपन्यस्तानि। एवं गौडपादस्य सांख्यकारिकाभाष्यम्, विज्ञानभिक्षुकृतं सांख्यप्रवचनभाष्यं सांख्यसारश्च, अनिरुद्धस्य सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिः, माठराचार्यस्य माठरवृत्तिः, अज्ञातलिखिता युक्तिदीपिका, सीमानन्दस्य सांख्यतत्त्वविवेचनम्, भावागणेशस्य सांख्यतत्त्वयथार्थदीपनम् वाचस्पतिमिश्रस्य सांख्यतत्त्वकौमुदी इत्यादयो ग्रन्था इदानीं समुपलभ्यन्ते।

एतद्विहायापि बहूनां सांख्यशास्त्रकाराणां नामानि स्मृतिभ्यः महाभारतस्य शान्तिपर्वणश्च ज्ञायन्ते। एतेषां सांख्यशास्त्राणि इदानीं लुप्तानि। ते हि – विन्ध्यवासी, वार्षगण्यः, जैगीषव्यः, वोढुः, असितदेवलः, सनकः, सनन्दनः, सनातनः, सनत्कुमारः, भृगुः, शुक्रः, काश्यपः, पराशरः, गर्गः, हारीतः, अगस्त्यः, पुलस्त्यः इत्यादयः।

पाठगतप्रश्नाः १

१. सांख्यदर्शनस्य समानतन्त्रं दर्शनं किम्।
२. सांख्यदर्शने को नाम मोक्षः।
३. दुःखस्य आत्यन्तिकी ऐकान्तिकी च निवृत्तिर्नाम का।
४. दुःखं कतिविधम्, कानि च तानि।
५. आध्यत्मिकं दुःखं नाम किम्।
६. सांख्यपदस्य का व्युत्पत्तिः।
७. सांख्यपदस्य कोऽर्थः।
८. सांख्यदर्शनस्य प्रवक्ता कः।
९. कपिलस्य शिष्यः कः, तस्य च शिष्यः कः।
१०. सांख्यकारिकाया अपरं नाम किम्।
११. सांख्यप्रवचनभाष्यं केन लिखितम्।
१२. अनिरुद्धकृतस्य ग्रन्थस्य नाम किम्।

१२.३) सांख्यमते बन्धमोक्षौ

सांख्यमते प्रकृतिः पुरुषश्चेति नित्यं तत्त्वद्वयम् अस्ति। यच्च अनादि विनाशरहितं तत् नित्यम्। पुरुषो हि असङ्गः चेतनो निष्क्रियश्च। पुरुषा हि द्विविधाः बद्धा मुक्ताश्च। प्रकृतिर्हि जडा, सा हि जडस्य जगतः उपादानम्। प्रकृतेः बुद्धितत्त्वम् उत्पद्यते। बुद्धिरपि जडा। प्रकृतेः कार्ये बुद्धौ धर्माधर्माः विद्यन्ते, धर्माधर्मजनितानि सुखदुःखानि अपि बुद्धौ एव वर्तन्ते। एवं दुःखसम्बन्धरूपबन्धः दुःखाभावरूपमोक्षः च बुद्धेः एव सम्भवति। यदा पुरुषो भ्रमवशात् बुद्धितत्त्वेन सह स्वस्य तादात्म्यमनुभवति तदा बुद्धिगतसुखदुःखानि स्वस्मिन् आरोप्य अहं सुखी अहं दुःखी इति चिन्तयति। तदा पुरुष आत्मानं बद्धं मन्यते। न च बुद्धितत्त्वेन सह पुरुषस्य सम्बन्धो वास्तविकः। स्वच्छदर्पणे यथा मुखस्य प्रतिबिम्बं भवति, तथैव स्वच्छायां बुद्धौ चेतनपुरुषस्य प्रतिबिम्बमात्रमेव सम्बन्धो बोध्यः। यदा च पुरुषो बुद्ध्या सह आत्मनो भेदं जानाति तदा बुद्धिः निवर्तते, तदा बुद्धिगतसुखदुःखानि पुरुषो नानुभवति। पुरुषः तदा स्वस्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति। पुरुषो नित्यमुक्तः, तस्य स्वस्वरूपे स्थितिः एव मोक्षः। मोक्षे कारणं च बुद्धिपुरुषविवेकज्ञानम्। तदेव सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः सदसत्ख्यातिः विवेकधीः इत्यादिपदैः उच्यते।

१२.४) प्रकृतिसत्त्वे प्रमाणानि

प्रकरोति इति प्रकृतिः। प्रकृतिरेव अखिलस्य प्रपञ्चस्य कारणम्। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः इति हि सांख्यसूत्रम्। सत्त्वं रजः तमः इति गुणत्रयविशिष्टा एषा प्रकृतिः कारणरहिता। प्रकृतेः अपि कारणकल्पने, प्रकृतिकारणस्यापि किं कारणम्, तस्य कारणस्य पुनः किं कारणम् इति अनवस्था स्यात्। अतः एषा मूलप्रकृतिः इति कथ्यते, अस्य कारणं नास्ति। मूले मूलाभावाद् अमूलं मूलम् इति सांख्यसूत्रम् अत्र प्रमाणम्। ननु प्रकृतिः अस्ति चेत् कथं तस्य उपलब्धिः न भवति इति चेदुच्यते प्रकृतेः सूक्ष्मत्वात् तस्य प्रत्यक्षं न भवति। यथा सूक्ष्माः परमाणवः प्रत्यक्षगोचरा न भवन्ति तथा। प्रकृतिर्हि गुणत्रयात्मकस्य प्रपञ्चस्य कारणरूपेण सामान्यतोदृष्टेन अनुमानेन सिध्यति। उक्तं च सांख्यकारिकायाम् — सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः इति।

प्रकृतिसिद्धये ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायां केचन हेतवः समुपन्यस्ताः। ते हि भेदानां परिमाणात्, समन्वयात्, शक्तिः प्रवृत्तेः, कारणकार्यविभागात्, अविभागात् वैश्वरूप्यस्य चेति। बुद्धितत्त्वादीनि कार्याणि परिमितानि अव्यापीनि च। अतः अस्ति तेषां कारणम् अव्यक्तं, यद् व्यापि भवति। दृश्यमानं सर्वमेव कार्यजातं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकम्, अतः अस्ति अस्य कार्यजातस्य किमपि सजातीयं कारणमिति सिध्यति। सांख्यमते शक्तिविशिष्टात् कारणादेव कार्यस्य अभिव्यक्तिः भवति। यथा तिलात् तैलम् उत्पद्यते, यतो हि तिले तैलोत्पादनस्य शक्तिः अस्ति। न हि वालुकाभ्यः तैलोत्पत्तिः भवति, वालुकासु तैलोत्पादनशक्तेः अभावात्। महदादिकार्यदर्शनात् अस्ति कार्योत्पादनानुकूलशक्तिविशिष्टं कारणम् अव्यक्तम् इति आपतति। उत्पत्तिकाले सतः एव कार्यस्य कारणसकाशाद् विभागः आविर्भावो भवति। विश्वरूपम् एव वैश्वरूप्यम्। प्रलयकाले च विश्वरूपस्य

(सकलस्य कार्यस्य) कारणे अविभागः (तिरोभावो) भवति। अतः कार्यस्य महदादेः आविर्भाव-तिरोभावदर्शनात् अस्ति तत्कारणम् अव्यक्तम् इत्यनुमितं भवति। उच्यते च ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायाम् -

भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च।
कार्यकारणविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य॥ इति।

१२.५) प्रकृतिस्वरूपम्

सांख्यदर्शने प्रकृतिर्हि कारणत्वात् अव्यक्तमिति कथ्यते। प्रकृतिकार्याणां बुद्धितत्त्वादीनां प्रकृत्यपेक्षया स्थूलत्वात् व्यक्तम् इति अभिधानम्। सांख्यकारिकायां व्यक्तानाम् अव्यक्तस्य च सादृश्य-वैसादृश्य-निरूपणकाले प्रकृतिस्वरूपम् आलोचितम्। प्रकृतिर्हि नित्या कारणरहिता। स्वस्याः उत्पन्नानि बुद्ध्यादीनि व्याप्य तिष्ठति, अतः प्रकृतिः व्यापिनी। प्रकृतौ परिणामरूपक्रिया वर्तते, परन्तु परिस्पन्दरूपक्रिया न वर्तते। अतः प्रकृतिः क्रियारहिता इति सांख्यवृद्धाः कथयन्ति। सा च प्रकृतिः एका सकलकार्याणाम् आधारभूता च। प्रकृतेः अनुमानं तत्कार्यदर्शनात् सम्भवति, अतः प्रकृतिः अनुमेया। न हि प्रकृतिः कारणान्तरस्य अनुमाने लिङ्गं भवति। न च प्रकृतिः अवयवसंयोगविशिष्टा सावयवा। न हि महदादिभिः प्रकृतेः संयोगः, महदादिभिः सह प्रकृतेः तादात्म्यात्। कार्यकारणयोः न हि संयोगः सम्भवति। न च प्रकृतौ सत्त्व-रजस्तमसां संयोगो वर्तते इति वाच्यम्। संयोगो नाम अप्राप्तपूर्विका प्राप्तिः, तथाहि हस्त-पुस्तकौ भिन्नौ, तयोः संयोगो सम्भवति। प्रकृतौ सत्त्वरजस्तमां सम्बन्धः नित्यः, अतः तेषां परस्परेण अन्विततायाः अभावः नैव सम्भवति, अतः तेषां अनित्यः संयोगोऽपि न शक्यः प्रतिपादयितुम्। तस्माच्च प्रकृतेः सावयवत्वं नास्ति। प्रकृतिश्च कार्यजनने स्वतन्त्रा। उच्यते च तस्मात् सांख्यकारिकायाम्-

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्। इति।

तच्च अव्यक्तं सुखदुःखमोहात्मकम्। सत्त्वगुणात् सुखं, रजोगुणात् दुःखं, तमोगुणात् मोहश्च समुद्भवन्ति। अव्यक्तस्य न हि स्वस्माद् भेदः अस्ति। न हि रामः रामाद् भिद्यते। अव्यक्तात् समुत्पन्नाः महदादयः अपि न अव्यक्तात् भिद्यन्ते। सांख्यमते हि कार्यकारणयोः तादात्म्यम् (अभेदः) अङ्गीक्रियते। तस्मात् कारणस्य अव्यक्तस्य कार्यभ्यः महदादिभ्यो नास्ति भेदः। अतः अव्यक्तम् अविवेकि। अव्यक्तं च ग्राह्यो बाह्यो विषयः, न हि आन्तरं विज्ञानाकारम् इति चिन्तनीयम्। तस्य च अव्यक्तस्य तत्कार्याणां च ज्ञानं बहूनां पुरुषाणां भवति इति सामान्यं (साधारणम्) हि तत्। अव्यक्तं हि अचेतनम् अखिलजगतः कारणञ्च। अतः अव्यक्तं प्रसवधर्मि अपि भवति। अतः सांख्यकारिकायाम् उच्यते ईश्वरकृष्णेन -

त्रिगुणम् अविवेकि विषयः सामान्यम् अचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्। इति।

१२.६) प्रकृतेः गुणत्रयम्

प्रकृतिः गुणत्रयात्मिका। सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिः। सत्त्वं रजः तमश्च अत्र गुणाः इति पूर्वं प्रतिपादितम्। सत्त्वगुणात् सुखं, रजोगुणात् दुःखं, तमोगुणात् मोहश्च समुद्भवन्ति इत्यपि प्रागुक्तम्। उच्यते च सांख्यवृद्धैः —

गुणसाम्यं प्रधानं स्याद् गुणाः सत्त्वं सजस्तमः।

सुखदुःखमोहरूपं दृश्यते हि स्फुटं जगत्। इति।

इदम् अत्र अवधेयं यत् न हि प्रकृतिः एतेषां गुणानाम् आधारः। नैयायिकाः स्वीकुर्वन्ति यद् द्रव्ये समवायसम्बन्धेन गुणाः तिष्ठन्ति। सत्त्वादयः न तादृशाः गुणाः। न हि प्रकृतिरूपे द्रव्ये समवायसम्बन्धेन गुणाः तिष्ठन्ति इति चिन्तनीयम्। न हि ते प्रकृतेर्धर्माः। सत्त्व-रजस्तमांसि प्रकृतेः स्वरूपभूताः, न हि सत्त्व-रजस्तमोव्यतिरेकेण प्रकृतिः अस्ति। तथा च सांख्यसूत्रम् — सत्त्वादीनाम् अतद्धर्मत्वं तद्-रूपत्वात् इति। किञ्च सत्त्वादयो न हि नैयायिकसम्मतगुणवत् भवन्ति। सत्त्वरजस्तमसां संयोगविभागादयः सम्भवन्ति, एतेषु लघुत्व-चलत्व-गुरुत्वादिधर्माः सन्ति। गुणेषु संयोगादिगुणाः लघुत्वादिगुणाः वा नैयायिकाः नाङ्गीकुर्वन्ति। अतः सत्त्व-रजस्तमांसि हि द्रव्याणि। पुरुषस्य बन्धनं कुर्वन्ति इति हेतोः ते गुणा इति कथ्यन्ते, यथा हि गुणैः (रज्जुभिः) हस्तिगवादीनां बन्धनं भवति तद्वत्।

गुणेषु सत्त्वं हि लघु प्रकाशकञ्च। अधोगमनव्यतिरिक्तं ऊर्ध्वगमनं तिर्यग्गमनञ्च लघुताकारणाद् भवति। अतः अन्तःस्थितानि सात्त्विकानि ज्ञानेन्द्रियाणि विषयदेशं गत्वा अपि विषयं प्रकाशयितुं समर्थानि भवन्ति। रजो हि उपष्टम्भकं चलञ्च। रजोगुणो हि अवसन्ने शिथिले निष्क्रिये सत्त्वतमसी स्वस्वकार्ये प्रवर्तयति। उपष्टम्भकं नाम प्रवर्तकम्। रजश्च सक्रियत्वात् चलम्। तमो हि गुरुत्वविशिष्टं आवरकञ्च। रजसः चलत्वे, सत्त्वस्य प्रकाशकत्वे च बाधकं हि तमः। अन्यथा सर्वाणि वस्तूनि सदा सक्रियाणि भवेयुः रजोवशात्, सर्वज्ञाश्च सर्वे भविष्यन्ति सत्त्वगुणवशात्। एते गुणा भिन्नधर्मिणः परस्परविरोधिनश्च। तथापि एते गुणाः पुरुषस्य भोगार्थम् अपवर्गार्थं च सम्भूय कार्यजातम् उत्पादयन्ति। यथा प्रदीपे वर्तिः तैलं वह्निश्च परस्परं विरुद्धानि, तथापि तानि सम्भूय प्रकाशरूपं कार्यं सम्पादयन्ति तथैव सत्त्वरजस्तमांसि परस्परविरुद्धानि अपि सम्भूय रूपप्रकाशकार्यं कुर्वन्ति। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायाम् —

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम् उपष्टम्भकं चलं च रजः।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः। इति।

एवं गुणत्रयात्मिकायाः प्रकृतेः गुणत्रयात्मकं जगद् उत्पद्यते। सत्त्वरजस्तमांसि परस्परविरुद्धानि, कथम् एकस्मिन् पदार्थे तेषां सम्भवः इति चेदुच्यते, एका एव रमणी तस्य पत्युः सुखकारणं भवति, तस्याः सपत्न्याः दुःखकारणं भवति, यश्च ताम् अभिलषति परन्तु न प्राप्नोति तस्य मोहकारणं भवति। एवम् एकमेव वस्तु गुणत्रयात्मकत्वात् कस्यचित् सुखकारणं, कस्यचिद् दुःखकारणं, कस्यचिद् वा मोहकारणं भवति। एते गुणा हि परस्परम् अभिभूय कार्यमुत्पादयन्ति। यदा च सत्त्वं रजस्तमसी अभिभवति तदा शान्तवृत्तिः, यदा रजः सत्त्वतमसी अभिभवति तदा घोरा वृत्तिः, यदा च तमः सत्त्वरजसी अभिभवति तदा मूढा वृत्तिः उत्पद्यते। एते गुणा हि परस्परमपेक्ष्य कार्यम् उत्पादयन्ति, अतः एते अन्योन्यम्

आश्रयन्ते। सत्त्वं हि प्रवृत्तिं नियमं चाश्रित्य एव प्रकाशकार्यं विधत्ते, रजो हि प्रकाशं नियमं चाश्रित्य प्रवर्तनकार्यं करोति, तमो हि प्रकाशं प्रवृत्तिं चाश्रित्य नियमयति। परिणामो हि द्विविधः सरूपपरिणामः विरूपपरिणामश्चेति। सृष्टिकाले विरूपपरिणामो भवति, तदा गुणाः अन्योन्यम् आश्रित्य कार्यजातमुत्पादयन्ति इति प्रतिपादितम्। प्रलयकाले तु सरूपपरिणामो भवति। सरूपपरिणामे कारणरूपेण तत्त्वान्तरस्य अपेक्षा न वर्तते। सदृशपरिणामस्थले एते गुणाः परस्परसहकारिणः भवन्ति। सत्त्वरजस्तमोगुणा हि अन्योन्यसहचराः, कदापि एतेषां परस्परव्यभिचारो दृष्टः। अत उच्यते –

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः। इति।

पाठगतप्रश्नाः २

१३. सांख्यमते नित्यं तत्त्वद्वयं किम्।
१४. कदा नित्यमुक्तः पुरुष आत्मानं सुखी दुःखी वेति चिन्तयति।
१५. मोक्षस्य कारणं किम्।
१६. का नाम प्रकृतिः।
१७. कथं प्रकृतिर्न प्रत्यक्षेण गृह्यते।
१८. प्रकृतिसिद्धये ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायां के हेतवः समुपन्यस्ताः।
१९. अव्यक्तं किमर्थं व्यापि।
२०. किं लिङ्गं प्रकृतिम् अनुमापयति।
२१. किं सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृतौ आधाराधेयभावेन तिष्ठन्ति।
२२. सत्त्वगुणस्य किं तावद् वैशिष्ट्यम्।
२३. रजोगुणस्य किं तावद् वैशिष्ट्यम्।
२४. तमोगुणस्य किं वैशिष्ट्यम्।
२५. परस्परविरुद्धानाम् अपि सम्भूय एककार्यकारित्वे किमुदाहरणम्।

१२.७) पुरुषसत्त्वे प्रमाणं

प्रकृतेः अस्तित्वं प्रति यथा प्रमाणानि प्रदर्शितानि सांख्यदार्शनिकैः तथा पुरुषस्य सिद्धये अपि ते हेतून् उपस्थापितवन्तः। प्रकृतेः तत्कार्येभ्यश्च भिन्नः पुरुषो वर्तते, यतो हि प्रकृतिः तत्कार्याणि च सुखदुःखमोहात्मकत्वात् संघातरूपाः। जगति दृश्यमानां सर्वेऽपि संघाताः परार्थमेव वर्तन्ते। यथा शय्या आसनम् इत्यादयः संघाताः शरीरप्रयोजनं साधयन्ति। तथैव प्रकृतिः तत्कार्याणि च भिन्नं किञ्चित् परम् अचेतनभिन्नम् अनुमापयन्ति। न चायं परः संघातरूपः, तथा कथ्यते चेत् तस्य संघातस्य पुनः

अपरार्थता, अपरस्यापि संघातत्वे तस्यापि परार्थता इत्येवम् अनवस्था स्यात्। अतः अस्ति संघातव्यतिरिक्तं गुणत्रयहीनं चेतनं प्रकृतिभ्यो विविक्तं किञ्चित् पुरुषाख्यं तत्त्वम्। प्रकृतिर्हि जडा। तस्य अधिष्ठानरूपेण अपि पुरुषस्य सिद्धिः भवति। पुरुषसम्बन्धात् एव प्रकृतिः सृजति। प्रकृतेः परिणामं प्रति पुरुषस्य सम्बन्धमात्रम् अपेक्षितं, न हि पुरुषस्य तत्र कर्तृत्वमस्ति। प्रकृतेरारभ्य सर्वेषामेव कार्याणां सुखदुःखमोहात्मकत्वात् सुखदुःखमोहानां भोक्त्ररूपेण चेतनः पुरुषः अङ्गीकरणीयः। शास्त्राणि कैवल्यार्थमेव प्रवृत्तानि, शास्त्रकाराः महर्षयो हि कैवल्यार्थमेव प्रवर्तन्ते। कैवल्यं नाम दुःखत्रयाभावः। न हि प्रकृतेः तत्कार्याणां वा कैवल्यं सम्भवति, तेषां सुखदुःखमोहस्वरूपत्वात्। अतः कैवल्यं तद्व्यतिरिक्तस्य पुरुषस्य एव सम्भवतीति पुरुषः अङ्गीकरणीय एव। उक्तं चातः सांख्यकारिकायां –

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययाद् अधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्त्रभावात्, कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥ इति।

१२.८) पुरुषस्वरूपम्

पुरुषो हि नित्यः उत्पत्तिरहितः। पुरुषे न गुणत्रयं वर्तते। अतोऽयं त्रिगुणः असंहतश्च। पुरुषो हि चेतनः। तस्मात् प्रकृतितत्कार्येभ्यश्च अस्य अस्ति महान् भेदः। पुरुषो हि विषयी, प्रकृत्यादिविषयं पुरुषः साक्षात्करोति। प्रतिसंघातं पुरुषः भिन्नः, अतः पुरुषः सामान्य इति वक्तुं न शक्यते। पुरुषात् न किञ्चिद् उत्पद्यते। अतो नायं प्रसवधर्मी। पुरुषो हि निष्क्रियः स्वतन्त्रश्च। पुरुषो हि चेतनः अविषयश्च, अतः पुरुषो हि द्रष्टा साक्षी च। गुणत्रयरहितत्वात् अस्मिन् दुःखत्रयाभावात् कैवल्यं सिध्यति। किञ्च पुरुषः स्वरूपतः सुखी दुःखी वा न भवति। अतः अस्य उदासीनत्वं माध्यस्थ्यं वा सिध्यति। पुरुषश्च विवेकित्वात् अप्रसवधर्मित्वाच्च अकर्ता। उच्यते च –

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वम् अकर्तृभावश्च॥ इति।

१२.९) पुरुषबहुत्वम्

सांख्यमते पुरुषो हि नाना। केचन पुरुषाः सन्ति बद्धाः केचन च मुक्ताः। ननु कथं एक एव चेतनः पुरुषो नाङ्गीक्रियते -- अद्वैतवेदान्तादिवत् इति चेदुच्यते, एक एव पुरुषश्चेत् एकस्मिन् पुरुषे उत्पन्ने देहधारिणां सर्वेषामुत्पत्तिः स्यात्, एकस्मिन् पुरुषे मृते च देहधारिणां सर्वेषां मरणं स्यात्। एवम् एकस्मिन् पुरुषे अन्धे सति सर्वेषाम् अन्धता स्यात्। न तथा भवति। अतः प्रतिशरीरं पुरुषो भिन्न इति अङ्गीकरणीयम्। जन्म-मरण-इन्द्रियाणाम् एवंविधव्यवस्थायाः दर्शनात् पुरुषबहुत्वं स्वीक्रियते। एवम् एक एव पुरुषश्चेत् एकस्मिन् शरीरे प्रयतमाने सर्वाणि एव शरीराणि प्रयतेरन्। न हि तथा युगपत् प्रवृत्तिः शरीराणां दृष्टा। अतो युगपत्प्रवृत्तेः अभाववशात् अपि प्रतिशरीरं पुरुषभेदः अङ्गीकरणीयः। देहधारिषु अपि अस्ति मिथो भेदः। केषुचित् ऋषिषु योगिषु वा सत्त्वगुणस्याधिक्यं दृश्यते, मनुष्येषु मर्त्यवासिषु दृश्यते रजोगुणस्य आधिक्यं, तिर्यग्योनिषु गवाश्वादिषु तमोगुणस्याधिक्यं दृश्यते। अतः गुणानां प्रतिशरीरं

विपर्ययदर्शनात् प्रतिशरीरं पुरुषभेदः अपि कल्पनीयः। अतः पुरुषबहुत्वसिद्ध्यर्थं सांख्यकारिकायामुच्यते ईश्वरकृष्णेन —

जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद् अयुगपत्प्रवृत्तेश्च।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव।। इति।

१२.१०) सांख्यसम्मत्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि

सांख्यदर्शने पञ्चविंशतिः तत्त्वानि स्वीकृतानि। तानि हि पुरुषः, प्रकृतिः, महत्तत्त्वम्, अहङ्कारः, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध इति पञ्चतन्मात्राणि, आकाश-वायु-तेजो-जल-पृथिवीति पञ्चमहाभूतानि, श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसन-घ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति।

१२.११) जगतः सृष्टिक्रमः

त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्हि भोग्या। भोगेनैव प्रकृतिः सार्थकतां गच्छति। परन्तु प्रकृतिः स्वयं स्वस्याः भोगं कर्तुं न शक्नोति। अतः प्रकृतिः भोक्तारं पुरुषम् अपेक्षते। पुरुषश्च स्वस्य कैवल्यार्थं प्रकृतिम् अपेक्षते। प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यात्या एव मोक्षः। ज्ञानं च बुद्धितत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य वा परिणामः। निरन्तर-श्रवण-मनन-निदिध्यासनैः महत्तत्त्वस्य एव परिणामविशेषो हि तत्त्वज्ञानं विवेकख्यातिपदवाच्यम्। अतः महत्तत्त्वरूपेण परिणतायाः प्रकृतेः अपेक्षा अपि पुरुषस्य अस्ति। पुरुषो न केवलं मोक्षाय, भोगाय अपि स प्रकृतिम् अपेक्षते। प्रकृतिः यदा पुरुषस्य सविधे आत्मानं भोग्यरूपेण उपस्थापयति तदा पुरुषस्य भोगो भवति। पुरुषाः बहवः, अतः प्रकृतिपुरुषसंयोगा अपि बहवः। केचन संयोगा भोगाय कल्पन्ते, केचन पुनः मोक्षाय। एवं प्रकृतिपुरुषयोः परस्परसापेक्षता, परस्परम् उपकार्योपकारकभावो वा वर्तते। एवं परस्परप्रयोजनवशात् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगो भवति, तत्कारणाच्च सृष्टिः भवति। गुणत्रयसाम्यावस्था हि प्रकृतिः इत्युक्तम्। यदा पुरुषसंयोगवशात् प्रकृतौ गुणानां वैषम्यं जायते तदा महादादिक्रमेण जगदुत्पद्यते। अत्र उदाहरणरूपेण पङ्ग्वन्धन्यायः उक्तः। अरण्ये पङ्गुः अन्धश्च परिजनैः परित्यक्तौ। पङ्गुः गमने असमर्थतावशात् अरण्यम् अत्येतुं न अशक्नोत्, अन्धश्च मार्गं द्रष्टुम् असमर्थः सन् अरण्यपारं गन्तुं न अशक्नोत्। यदा च अन्धः पङ्गुं स्वस्कन्धे नीत्वा अग्रे चलितः, पङ्गुश्च स्कन्धस्थितः मार्गं निर्दिष्टवान् तदा तौ अरण्यमतीत्य ग्रामं प्राप्तुं समर्थौ जातौ। एवं प्रकृतिपुरुषौ पङ्ग्वन्धवत् परस्परसाहाय्येन स्वस्वोद्देश्यसाधने समर्थौ भवतः। उच्यते च ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायाम् —

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।

पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः। इति।

प्रकृतिपुरुषसंयोगवशात् आदौ प्रकृतेः महत्तत्त्वम् उत्पद्यते। महत्तत्त्वं बुद्धिः इत्यनर्थान्तरम्। महत्तत्त्वात् अहङ्कार उत्पद्यते। सात्त्विकाद् (सत्त्वगुणप्रधानात्) अहङ्कारात् चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-रसन-त्वगाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि उभयात्मकं मनः च

उत्पद्यन्ते। तामसाद् अहङ्कारात् शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाख्यानि पञ्च तन्मात्राणि उत्पद्यन्ते। पञ्चभ्यः तन्मात्रेभ्यः पुनः पञ्चमहाभूतानि उत्पद्यन्ते। तथाहि शब्दतन्मात्रात् शब्दगुणविशिष्टम् आकाशम्, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद् शब्द-स्पर्शगुणविशिष्टो वायुः, शब्द-स्पर्शतन्मात्रसहिताद् रूपतन्मात्रात् शब्द-स्पर्श-रूपगुणविशिष्टं तेजः, शब्द-स्पर्श-रूपतन्मात्रसहितात् रसतन्मात्राद् शब्द-स्पर्श-रूप-रसगुणविशिष्टा आपः, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-तन्मात्रसहिताद् गन्धतन्मात्रात् शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-गुणविशिष्टा पृथिवी जायते। अत उच्यते –

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि। इति।

१२.१२) पञ्चविंशतितत्त्वानां वैशिष्ट्यदृष्ट्या विभागः

पञ्चविंशत्यां तत्त्वेषु प्रकृतिः, प्रकृतिविकृतिः, विकृतिः, अनुभयः इति कोटिचतुष्टयं भवति। तेषु तत्त्वेषु मूलप्रकृतिः प्रकृतिरेव। न तस्य किञ्चित् कारणमस्ति। महत्तत्त्वम् अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि इति सप्त तत्त्वानि हि प्रकृतिविकृतयः। एतेषां कारणम् अस्ति, एतेभ्यः कार्याणि अपि उत्पद्यन्ते। यथा महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतिः कारणं भवति, महत्तत्त्वात् अहङ्कारस्य चोत्पत्तिः भवति। अतः महत्तत्त्वं अहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेश्च विकृतिः भवति। एवं अहङ्कारं पञ्चतन्मात्रेषु अपि बोध्यम्। एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च विकृतिरेव। एतेषां कारणमस्ति, परन्तु एतेभ्यः कार्याणि न उत्पद्यन्ते। पुरुषस्तु उदासीनः। न हि तस्य किञ्चित् कारणम् अस्ति, न वा तस्मात् किञ्चिद् उत्पद्यते। अतः पुरुषः न प्रकृतिः न विकृतिः। स हि न उभयरूपः, अतः अनुभयरूपः। अतः उच्यते –

मूलप्रकृतिरविकृतिः महदादयः प्रकृतिविकृतयः सप्त।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः।

पाठगतप्रश्नाः ३

२६. पुरुषस्य परार्थं प्रवृत्तिः किमर्थं न।
२७. प्रपञ्चं प्रति किं पुरुषस्य कर्तृत्वम् अस्ति।
२८. कुतः पुरुषः साक्षी।
२९. पुरुषबहुत्वे हेतवः के।
३०. पञ्चमहाभूतानि कानि।
३१. पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि कानि।
३२. पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कानि।
३३. प्रकृतेः सृष्टिः कथं भवति।
३४. प्रकृतेः किम् उत्पद्यते।

३५. महत्तत्त्वात् किमुत्पद्यते।
 ३६. पञ्च तन्मात्राणि कस्मादुत्पद्यन्ते।
 ३७. प्रकृतिविकृत्यनुभयरूपं सांख्यतत्त्वं किम्।
 ३८. पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि कस्माद् उत्पद्यन्ते।

१२.१३) सत्कार्यवादः

महादिकार्येभ्यः एव तेषां कारणस्य प्रकृतेः अनुमानं भवति इति पूर्वं प्रतिपादितम्। केषाञ्चन मते कार्येभ्यः कारणमात्रस्य अनुमानं भवति, न हि कारणविशेषस्य अनुमानं भवति। अस्यार्थो हि – घटः उत्पद्यते चेत् अस्ति तस्य कारणम् इति ज्ञातुं शक्यते, परन्तु तस्य किं तावत् कारणम् इति ज्ञातुं न शक्यते इति। तथाहि शून्यवादिनो बौद्धा हि असतः (शून्यात्) एव कार्यस्य उत्पत्तिं कथयन्ति। अतः तेषां मते कार्यस्य कारणस्य च सजातीयत्वं नास्ति। अतः कार्यात् कारणविशेषस्य अनुमानं कर्तुं न शक्यते। अद्वैतवेदान्तिनो हि एकस्य सतः चेतनस्य ब्रह्मणः विवर्तो हि अयं प्रपञ्चः इति कथयन्ति। एतेषां मतेऽपि अचेतनस्य जगतः तद्विजातीयं चेतनं ब्रह्म एव कारणमिति। अतः अत्रापि कार्यात् तत्सजातीयं कारणम् अनुमातुं न शक्यते। सांख्यमते तावत् कार्यदेव तत्सजातीयस्य कारणविशेषस्य अनुमानं सम्भवति। यतो हि एते कारणात् तत्सजातीयस्य एव कार्यस्य उत्पत्तिं स्वीकुर्वन्ति।

कार्यकारणभावविचारकाले भारतीयदार्शनिकाः स्वेषां मतानि उपस्थापितवन्तः। तथाहि नैयायिका हि असत्कार्यवादिनः, तेषां मते कार्यं कारणव्यापारात् पूर्वम् कारणे विद्यमानं न तिष्ठति। कारणव्यापारात् पूर्वम् अविद्यमानम् (असत्) एव कार्यं कारणव्यापारेण उत्पन्नं भवति। असत्कार्यवादस्य आरम्भवाद इति अपरं नाम। अद्वैतवेदान्तिनो हि विवर्तवादिनः। तेषां मते कार्यरूपः अखिलः प्रपञ्चः कारणे ब्रह्मणि आरोपितः, तस्माच्च मिथ्या। यथा भ्रमकारणात् शुक्तौ दृष्टं रजतम् मिथ्या, तद्वत्। ब्रह्मणः विवर्तभूतः अयं प्रपञ्चः। एते हि सत्कारणवादिनः। सांख्यानां कार्यकारणसम्बद्धवादः सत्कार्यवाद इत्युच्यते। एतन्मते कार्यं कारणव्यापारात् पूर्वं कारणे सत् (विद्यमानं तिष्ठति) इति। कारणे पूर्वम् अनभिव्यक्ततया विद्यमानस्य एव कार्यस्य कारणव्यापारेण अभिव्यक्तिः भवति। यथा हि तिले पेषणादिकारणव्यापारात् प्रागेव तैलं वर्तते। तैलं कारणव्यापारात् पूर्वम् तिले अभिव्यक्तरूपेण न तिष्ठति। पेषणादि-व्यापारेण तैलम् अभिव्यक्तं भवति। एवं मृत्तिकायामपि चक्रभ्रमणादिकार्यव्यापारात् प्रागेव घटः वर्तते, चक्रभ्रमणादिकारणव्यापारेण पूर्वं मृत्तिकायाम् अनभिव्यक्तरूपेण स्थितस्य घटस्य अभिव्यक्तिः भवति। अतः कारणसजातीयमेव कार्यम् उत्पद्यते। तस्माच्च कार्यात् कारणानुमानं सुतरां सम्भवति। तेन च सुखदुःखमोहात्मकं प्रपञ्चं वीक्ष्य तत्सजातीयं कारणं त्रिगुणात्मकं प्रधानम् (प्रकृतिः) अनुमीयते।

सत्कार्यम् उपपादयितुं पञ्च हेतवः सांख्यकारिकायाम् उपन्यस्ताः। तथाहि (कारणव्यापारात् पूर्वं) कार्यं (कारणे) सत्, असदकरणाद्, उपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात्, शक्तस्य शक्यकरणात्, कारणभावाच्च। सांख्याः कथयन्ति यत् कारणव्यापारात् पूर्वं कारणे कार्यम् असत् चेत् न हि तत् कदापि कर्तुम् (उत्पादयितुं) शक्यते। सिकतासु कारणव्यापारात् पूर्वं तैलं न वर्तते, अतो न हि कथञ्चिदपि

सिकताभ्यः तैलम् उत्पद्यते। अतः असदकरणात् कार्यं कारणव्यापारात् पूर्वं कारणे सत्। उपादानेन कारणेन सह ग्रहणात् सम्बन्धवशात् अपि कार्यं सत्। कारणेन सह सम्बन्धयुक्तम् एव कार्यं कारणव्यापारात् परम् उत्पद्यते। यदि कारणव्यापारात् प्राक् कार्य-कारणयोः सम्बन्धः कल्प्यते तर्हि तदा कार्यम् अस्ति विद्यमानम् इति सिध्यति। सम्बन्धिद्वयस्य अभावे न हि सम्बन्धः सम्भवति। अतः उपादानेन सह सम्बन्धयुक्तस्य कार्यस्य एव उत्पत्तेः कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं सत्। न हि सर्वस्मात् कारणात् सर्वस्यापि कार्यस्य उत्पत्तिः भवति। न हि तन्तुभ्यो घटः, न वा मृत्तिकाभ्यो पट उत्पद्यते। अतः कारणव्यापारात् पूर्वमेव कारणस्य कार्येण सह सम्बन्धोऽस्ति। अन्यथा यस्मात् कस्माच्चित् कारणात् यस्य कस्यचित् कार्यस्य उत्पत्तिः भवेत्। अतः सर्वसम्भवाभावात् कारणव्यापारात् पूर्वं कारणे कार्यं सत्। शक्तेन (शक्तिविशिष्टेन) कारणेन एव कार्यम् उत्पाद्यते। तथाहि मृत्तिकायां घटोत्पादनशक्तिः अस्ति, अतो मृत्तिकाया घट उत्पद्यते। मृत्तिकायां पटोत्पादनशक्तिः नास्ति, अतो मृत्तिकायाः पटो नोत्पद्यते। कार्योत्पत्त्यनुकूल-शक्तिविशिष्टे कारणे विद्यमाना सा शक्तिः सर्वकार्यविषयिणी चेत् सर्वं वस्तु सर्वस्मादेव सम्भवेत्। मृत्तिकाया अपि पटोत्पत्तिः स्यात्। न तथा भवति। यदि सा शक्तिः विशिष्टकार्यविषयिणी इति स्वीक्रियते तदा प्रश्नो भवति यत् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यस्य अभावस्वीकारे कथं शक्तेः विशिष्टकार्येण सम्बन्धः प्रतिपादयितुं शक्यते इति। न हि वस्तुनः अभावे सम्बन्धः सम्भवति। कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यस्य अभावे कारणे अविद्यमानकार्यविषयिणी शक्तिः अङ्गीकर्तुं न शक्यते। अतः कार्यविषयक-शक्ति-विशिष्टस्य एव कारणस्य कार्योत्पादनात्, कारणव्यापारात् पूर्वमेव कार्यमस्ति इति अङ्गीकरणीयम्। किञ्च कार्यस्य कारणाभिन्नत्वात् कारणं सत् चेत् तदभिन्नं कार्यं कथमसद् भवेत्। अतः कार्यस्य कारणभावाद् अपि कार्यं सत्। उच्यते च सांख्यकारिकायाम् –

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्॥ इति।

१२.१४) सांख्याभिमतप्रमाणानि

सांख्ये त्रीणि प्रमाणानि अङ्गीकृतानि – प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमश्च। प्रमाणं नाम प्रमायाः करणम्। करणं नाम कारणविशेषः, यस्य व्यापाराद् अनन्तरं कार्यस्य उत्पत्तिः भवति। कुठारस्य उद्यमनादिव्यापारात् परमेव वृक्षच्छेदनरूपस्य फलस्य उत्पत्तिः भवति, अतः कुठारः करणम्। काष्ठच्छेदक-वृक्षादयस्तु कारणमात्रम्। सांख्यमते प्रमा नाम पौरुषेयः बोधः। चैतन्यप्रतिबिम्बिता बुद्धिवृत्तिः, बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं वा प्रमाशब्दस्य अर्थः। प्रमाणं च विषयाकारा चित्तवृत्तिः। तथाहि, घटप्रत्यक्षकाले यदा चक्षुरिन्द्रियं घटेन सम्बन्धनाति तदा बुद्धिः चक्षुर्द्वारा घटेन सम्बन्धं लभते, घटाकारेण च परिणमते। एषा घटाकारा चित्तवृत्तिः एव प्रमाणम्। यदा च स्वच्छायां चित्तवृत्तौ पुरुषः प्रतिबिम्बते तदा घटाकारा चित्तवृत्तिः पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टा भवति। सा एव पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टा घटाकारा चित्तवृत्तिरेव घटविषयिणी प्रमा। तस्याः स्वरूपं च - घटम् अहं जानामि इति। सांख्यमते प्रमाणम् प्रमा उभयमपि ज्ञानात्मकं भवति। घटाकारा चित्तवृत्तिः हि घटज्ञानं, तद् घटज्ञानं तु प्रमाणम्। घटज्ञानेन सह यदा पुरुषस्य सम्बन्धः तदा घटमहं जानामि इति अहम्पदोक्तेन पुरुषेण सह सम्बद्धं ज्ञानं

हि प्रमा भवति। अत उच्यते वाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्यां प्रमाविषये – “बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा, तत्साधनं प्रमाणम्” इति। वाचस्पतिमिश्रेण प्रमाणस्य लक्षणमुक्तं – “असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः” इति। वृक्षः कपिसंयोगवान् न वा इत्यादौ सन्देहे अतिव्याप्तिवारणाय असन्दिग्धेति। अविपरीतपदस्य अबाधितत्वम् अर्थः। भ्रमज्ञाने अतिव्याप्तिवारणाय पदमिदम् उपात्तम्। शुक्तिरजतादिभ्रमेषु रजतादिविषयाः उत्तरज्ञानेन बाधिता भवन्ति। अतस्तेषां बाधितत्वं, न अबाधितत्वम्। अनधिगतपदं स्मृतौ अतिव्याप्तिवारणाय प्रदत्तम्। घटप्रत्यक्षकाले एव घटः अधिगतो भवति, अधिगतविषयस्य संस्कारात् अधिगतविषये स्मृतिर्भवति। अतः न संशयस्य भ्रमस्य स्मृतेश्च न प्रमाणत्वम्। प्रमाणानि अधः संक्षेपेण आलोच्यन्ते।

पृथिवीसुखादिविषयैः सह इन्द्रियसम्बन्धे सति त्रिगुणात्मिकायां बुद्धौ तमोगुणस्य अभिभवो भवति, सत्त्वगुणस्य च समुद्रेको भवति। तदा इन्द्रिय-सन्निकृष्ट-विषयाकारा अन्तःकरणवृत्तिः उत्पद्यते। सा एव अध्यवसायः ज्ञानम् इति वा उच्यते। एषा इन्द्रिय-सन्निकृष्ट-विषयाकारा चित्तवृत्तिः एव प्रत्यक्षप्रमाणम्। पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टा एषा चित्तवृत्तिरेव प्रमा भवति।

लिङ्गं नाम हेतुः। लिङ्गि नाम लिङ्गसम्बन्धि साध्यम्। किञ्च लिङ्गिपदेन पक्षस्यापि ग्रहणं भवति। तदा लिङ्गम् अस्मिन् अस्ति इति लिङ्गी इत्यर्थो भवति। तथाहि धूम-वह्नयोः सहचारः प्रत्यक्षं सर्वेषाम्। धूमः व्याप्तिविशिष्टः व्याप्यः, वह्निश्च व्यापकः। धूमवह्नयोः व्याप्तिः धूमे वर्तते। एवं धूमवह्नयोः यदि इदं ज्ञानं व्याप्यव्यापकरूपम्, किञ्च धूमः पर्वते अस्ति इति वह्निविशिष्टस्य पर्वतस्य ज्ञानम्, एतज्ज्ञानद्वयात् परं यद् ज्ञानम् चित्तवृत्तिर्वा उत्पद्यते पर्वतो वह्निमान् इति तदनुमानम्। ततः तस्मिन् ज्ञाने पुरुषप्रतिबिम्बे सति बहिमन्तं पर्वतम् अहम् अनुमिनोमि इति पुरुषसम्बन्धि यज्ञानं सा हि अनुमितिः। तच्च अनुमानं त्रिविधं पूर्ववत्, शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति।

आप्तवाक्यश्रवणात् परं यद्वाक्यार्थज्ञानं जायते तद्धि आगमप्रमाणम्। आप्तश्च यथार्थवक्ता, स च भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटवरूपदोषरहितः। तथाहि “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिवाक्यात् निर्गुणाभिन्न-केवलाभिन्न-चेत्रभिन्न-साक्षि-सत्तारूपस्य वाक्यार्थस्य यज्ज्ञानं, वाक्यार्थाकारा चित्तवृत्तिर्वा, सा हि आगमप्रमाणम्। यदा च अस्यां चित्तवृत्तौ पुरुषस्य प्रतिबिम्बं पतति तदा पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टा सा चित्तवृत्तिः प्रमा भवति। एवं त्रीणि एव प्रमाणानि सांख्यैः स्वीक्रियन्ते।

पाठगतप्रश्नाः ४

३९. शून्यवादिनः कस्मात् कार्योत्पत्तिं प्रतिपादयन्ति।
४०. अद्वैतवेदान्तिनां मते प्रपञ्चः कस्माद् उत्पद्यते।
४१. आरम्भवादिनः के।
४२. सांख्यानां कार्यकारणविषयको वादः कः।
४३. सत्कार्यवादस्य कः सारः।

४४. सांख्यकारिकायां सत्कार्यम् उपपादयितुं कति युक्तयः समुपन्यस्ताः, काश्च ताः।
 ४५. सांख्यमते कति प्रमाणानि अङ्गीकृतानि।
 ४६. सांख्यमते प्रमाणं नाम किम्।
 ४७. सांख्यमते का प्रमा।
 ४८. कः आप्तः।

पाठसारः

सांख्यदर्शनं हि आस्तिकदर्शनम्, सांख्यसूत्रकारः कपिलः अस्य दर्शनस्य प्रवक्ता। आसुरि-पञ्चशिखादयः केचन प्राचीनाः सांख्याचार्या आसन्, परन्तु तेषां ग्रन्था इदानीं न लभ्यन्ते। ईश्वरकृष्णस्य सांख्यकारिका एव इदानीं सांख्यदर्शनस्य आकरग्रन्थरूपेण स्वीक्रियते। सांख्या हि द्वैतवादिनः। एतेषां मते मूलं तत्त्वद्वयमस्ति प्रकृतिः पुरुषश्च। प्रकृतिः गुणत्रयात्मिका जडा अखिलजगतः उपादानं निमित्तं च। पुरुषो हि चेतनः अकर्ता उदासीनः। पुरुषाश्च बहवः। पुरुषसम्बन्धवशात् गुणत्रयात्मिकायाः प्रकृतेः बुद्धितत्त्वम्, बुद्धितत्त्वाद् अहंकारः, सात्त्विकाहंकारात् एकादश इन्द्रियाणि, तामसाद् अहंकारात् पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च तन्मात्रेभ्यश्च पञ्च महाभूतानि उत्पद्यन्ते। एवं प्रकृतिः, पुरुषः, बुद्धिः, अहंकारः, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च महाभूतानि इति पञ्चविंशतिः तत्त्वानि पदार्था वा सांख्ये स्वीकृतानि। एतेषु मूलप्रकृतिर्हि प्रकृतिरूपा कारणरूपा वा। बुद्धिः, अहंकारः, पञ्च तन्मात्राणि हि प्रकृतिविकृतयः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च केवलं विकृतयः। पुरुषश्च अनुभयरूपः।

यदा पुरुषः बुद्धितत्त्वेन सह आत्मानम् अभिन्नं मन्यते, तदा बुद्धिगतं सुखदुःखादिकम् आत्मनः एवेति मन्वानः सुखी दुःखी च सन् बद्धो भवति। यदा च पुरुषस्य बुद्धितत्त्वेन सह स्वस्य भेदस्य ज्ञानं भवति अर्थात् सत्त्व-पुरुषान्यताख्यातिः भवति तदा बुद्धेः अवसानं भवति। पुरुषश्च स्वरूपे प्रतिष्ठितः सन् मुक्तः भवति। येषां च तादृशं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञानं न भवति ते बद्धा एव सन्तः प्रकृत्या उत्पादितानां विषयाणां भोगं कुर्वन्ति। अतः पुरुषस्य मुक्त्यर्थं भोगार्थं च प्रकृतेः अपेक्षा अस्ति, पुरुषस्य भोगावर्गरूपप्रयोजनं साधयितुं प्रकृतेः अपि पुरुषापेक्षा वर्तते। अतः प्रकृतिपुरुषौ पङ्ग्वन्धवत् परस्परसाहाय्येन प्रपञ्चसृष्टिरूपं कार्यं करोति। सृष्टौ पुरुषस्य अवदानं तावत् प्रकृत्या सह तस्य सम्बन्धमात्रं प्रकृतौ तत्प्रतिबिम्बमात्रं वा, पुरुषस्य निष्क्रियत्वात् साक्षित्वाच्च।

सांख्या हि सुखदुःखमोहात्मकं प्रपञ्चरूपकार्यं दृष्ट्वा तत्सजातीयस्य त्रिगुणात्मकस्य प्रकृतितत्त्वस्य अनुमानं कुर्वन्ति। गुणत्रयं च सत्त्वं रजः तमश्चेति। कार्यस्य कारणसजातीयत्वं प्रदर्शयितुं सांख्याः सत्कार्यवादम् अङ्गीकुर्वन्ति। सांख्यमते कार्यं कारणव्यापारात् पूर्वं कारणे अनभिव्यक्ततया विद्यमानं तिष्ठति, कारणव्यापारेण कार्यस्य अभिव्यक्तिमात्रं भवति। एवं लयकाले कार्यम् उपादाने अनभिव्यक्तरूपेण तिष्ठति। तथाहि घटः मृत्तिकायां चक्रभ्रमण-मृत्तिकास्थापन-कुम्भकारकर्तृकघटरूपदानादिव्यापारात् पूर्वमेव अनभिव्यक्ततया विद्यमानं तिष्ठति। चक्रभ्रमणादिव्यापारेण

मृत्तिकायाः घटस्य अभिव्यक्तिः भवति। कदाचित् दण्डेन घटस्य नाशे घटः स्वकारणे मृत्तिकायां पुनः अनभिव्यक्तरूपेण तिष्ठति।

सांख्याचार्याः प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमः इति प्रमाणत्रयमङ्गीकुर्वन्ति। एतेषां मते इन्द्रियेण घटस्य सम्बन्धे सति या घटाकारा चित्तवृत्तिः सा हि प्रमाणम्। अतो नैयायिका यं व्यवसायज्ञानम्, प्रमा इति वा कथयन्ति तद्धि सांख्यमते प्रमाणम्, न प्रमा। घटाकारचित्तवृत्तौ यदा पुरुषप्रतिबिम्बं भवति तदा पुरुषसम्बन्धि यज्ज्ञानं भवति घटमहं जानामि इति सा हि प्रमा। एषा च नैयायिकैः अनुव्यवसाय इति कथ्यते। एवम् इन्द्रियसन्निकृष्ट-विषयाकारा चित्तवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम्। ततश्च विषयमहं प्रत्यक्षीकरोमि इति पुरुषसम्बन्धि ज्ञानं प्रमा। व्याप्यव्यापकज्ञान-पक्षज्ञानपूर्वकं च यज्ज्ञानं तत् अनुमानप्रमाणम्। ततो जायमानः अनुमिनोमि इति अनुव्यवसायो हि अनुमितिः। आप्तवाक्याद् यद् वाक्यार्थज्ञानं भवति तद्धि आगमप्रमाणम्। तद्विषयकं पौरुषेयं ज्ञानं हि आगमप्रमा।

पाठान्तप्रश्नाः

१. किं तावद् आधिभौतिकं दुःखम्।
२. किं नाम आधिदैविकं दुःखम्।
३. वाचस्पतिमिश्रलिखितस्य सांख्यग्रन्थस्य नाम किम्।
४. माठराचार्येण को ग्रन्थः रचितः।
५. महाभारतोल्लिखितानां केषाञ्चित् सांख्याचार्याणां नाम लिखत।
६. पङ्गवन्धन्यायः कः।
७. पुरुषस्य सत्त्वे के हेतवः।
८. कानि तावत् पञ्च तन्मात्राणि।
९. पृथिव्यां के गुणाः सन्ति।
१०. वायौ के गुणाः सन्ति।
११. तेजसि के गुणाः सन्ति।
१२. किं नाम करणम्।
१३. लिङ्गपदस्य कोऽर्थः।
१४. लिङ्गिपदस्य कोऽर्थः।
१५. सांख्यनये किं तावत् प्रत्यक्षप्रमाणम्।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. योगदर्शनं सांख्यदर्शनस्य समानतन्त्रं दर्शनम्।
२. दुःखस्य आत्यन्तिकी ऐकान्तिकी च निवृत्तिः मोक्षः।
३. दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिर्नाम दुःखस्य नाशानन्तरं पुनः तस्य उत्पत्तिः न भवति, दुःखस्य ऐकान्तिकी निवृत्तिः नाम दुःखस्य नाशः अवश्यमेव भवति इति।
४. दुःखं त्रिविधम् आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकं च।
५. वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्याद् जायमानेभ्यः रोगादिभ्यः उत्पन्नं शारीरिकं कामादिजन्यं च मानसं दुःखम् आध्यात्मिकम्।
६. संख्यायते अनया इति विग्रहे सम् इत्युपसर्गपूर्वकात् व्यक्तायां वाचि विद्यमानात् चक्षु-धातोः करणे अङ्-प्रत्यये, ततः स्त्रीत्वविवक्षाया टापि संख्याशब्दो निष्पद्यते। संख्या अस्ति अस्मिन् इति संख्याशब्दाद् अण्-प्रत्यये सांख्यम् इति। अथवा संख्याया इदम् इति विग्रहं संख्याशब्दात् अण्-प्रत्यये सांख्यम् इति।
७. संख्यासम्बन्धि सांख्यम्, सम्यग्विचारः सम्यग् ज्ञानं वा अस्मिन् इति सांख्यम्।
८. महर्षिः कपिलः
९. कपिलस्य शिष्यः आसुरिः, आसुरेः शिष्यः पञ्चशिखः।
१०. सांख्यसप्ततिः इति।
११. विज्ञानभिक्षुणा।
१२. सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिः इति।

उत्तराणि-२

१३. प्रकृतिः पुरुषश्चेति सांख्यमते नित्यं तत्त्वद्वयम्।
१४. यदा पुरुषो भ्रमवशात् बुद्धितत्त्वेन सह स्वस्य तादात्म्यमनुभवति तदा बुद्धिगतसुखदुःखानि स्वस्मिन् आरोप्य अहं सुखी अहं दुःखी इति चिन्तयति।
१५. सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव पुरुषस्य दुःखध्वंसरूपस्य मोक्षस्य कारणम्।
१६. सत्त्वरजसां साम्यावस्था हि प्रकृतिः।
१७. सूक्ष्मत्वात्।
१८. भेदानां परिमाणात्, समन्वयात्, शक्तितः प्रवृत्तेः, कारणकार्यविभागात्, अविभागात् वैश्वरूप्यस्य चेति।
१९. अव्यक्तं हि स्वस्माद् उत्पन्नानि बुद्ध्यादीनि व्याप्य तिष्ठति, अतः अव्यक्तं व्यापि।
२०. प्रकृतेः कार्याणि एव प्रकृतेः अनुमाने लिङ्गम्।
२१. न, सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृतौ तादात्म्येन तिष्ठति। तेषां गुणानां प्रकृतिस्वरूपत्वात्।
२२. सत्त्वगुणो हि लघुः प्रकाशकश्च।
२३. रजोगुणो हि उपष्टम्भकः चलश्च।

२४. तमोगुणो हि गुरुः आवरणकर्ता च।

२५. प्रदीप अत्रोदाहरणम्।

उत्तराणि- ३

२६. पुरुषस्य संघाताभावात्, संघातस्य एव परार्थत्वात्।

२७. न, प्रपञ्चोत्पत्तौ पुरुषस्य सम्बन्धमात्रम् अपेक्षितम्।

२८. चेतनत्वात् अविषयत्वाच्च पुरुषः साक्षी।

२९. जननमरणानां प्रतिनियमात्, अयुगपत्प्रवृत्तेः, त्रैगुण्यविपर्ययाच्च।

३०. आकाशं वायुः तेजः जलं पृथिवी इति पञ्च महाभूतानि।

३१. पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि तावत् श्रोत्रं त्वक् चक्षुः रसनं घ्राणं चेति।

३२. वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि।

३३. पुरुषसंयोगवशात् यदा प्रकृतौ गुणानां वैषम्यं जायते तदा प्रकृतेः महदादिक्रमेण प्रपञ्चस्य सृष्टिर्भवति।

३४. प्रकृतेः महत्तत्त्वम् उत्पद्यते। बुद्धिः सत्त्वं वेति तस्य पर्यायशब्दाः।

३५. महत्तत्त्वात् अहङ्कार उत्पद्यते।

३६. तामसाद् अहङ्काराद् उत्पद्यन्ते।

३७. पुरुषः

३८. सात्त्विकादहंकारात् पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते।

उत्तराणि- ४

३९. असत् एव कार्योत्पत्तिं प्रतिपादयन्ति।

४०. चेतनाद् ब्रह्मण उत्पद्यते।

४१. नैयायिका हि आरम्भवादिनः।

४२. सत्कार्यवादो हि सांख्यानां कार्यकारणविषयको वादः।

४३. कार्यं कारणव्यापारात् पूर्वं कारणे सत् (विद्यमानं तिष्ठति) इति।

४४. पञ्च। ते हि - असदकरणाद्, उपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात्, शक्तस्य शक्यकरणात्, कारणभावाच्चेति।

४५. सांख्यमते त्रीणि प्रमाणानि – प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आगमश्चेति।

४६. प्रमायाः करणं प्रमाणम्। तच्च असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः।

४७. प्रमा हि पौरुषेयः बोधः प्रमाणजन्यः।

४८. आप्तस्तु भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटवरहितः यथार्थवक्ता।

॥ इति द्वादशः पाठः ॥